

BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 7

MINISTERIUL INSTRUCȚIUNII PUBLICE ȘI AL CULTELOR
MINISTRU: C. ANGELESCU
COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, CONST. MOISIL,
PR. NIC. POPESCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU ȘI ARTUR VERONA.
Secretar-Director: VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

C U P R I N S U L

T E X T :	<u>Pagina</u>
N. GHIKA-BUDEȘTI: Ceva despre Biserica Mănăstirii Tismana.	145
AL. BĂRCĂCILĂ: Cetatea Severinului (inceput de cercetări arheologice)	149
N. GHIKA-BUDEȘTI: Artele minore bizantine și romane.	167
L. MOGA: Lămuriri cu privire la vechimea Bisericii Sf. Pantelimon din București (o rectificare).	175
L. MOGA: Un plan înzidat de la 1847 al unui sector din orașul București.	179
<i>Comunicări:</i> N. Ghika-Budești: Recensie.	185
<i>Cronică</i> de N. Iorga	189
<i>Oficiale:</i> N. Ghika-Budești: Raport privitor la lucrările Serviciului tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1935.	190
Resumat frances	192

ILUSTRĂȚIUNI :

	<u>Pagina</u>		<u>Pagina</u>
<i>Cetatea Severinului.</i>			
Fig. 1. — Păretele nordic al turnului de Nord-Est.	149	Fig. 18. — Piese de la construcția și mobilierul capelei; la mijloc, un mojar.	158
Fig. 2. — Bloc din colțul de Sud-Vest al turnului de Nord-Est	150	Fig. 19. — Materiale romane; a, fragment de monument funerar; b, fragment de inscripție; c, din mozaic de pardoseală; d, greutate; e, corn de cerb; f, dintr'un vas de piatră.	158
Fig. 3. — Capela din incinta cetății	150	Fig. 20. — Ghiulele de piatră.	159
Fig. 4. — Vatra de la Nord de capelă.	151	Fig. 21. — Țeavă de tun de bronz; a, pila și diferite obiecte de fier și de bronz	159
Fig. 5. — În păretele exterior al naosului capelei, locul ușii astupate	151	Fig. 22. — Fragmente din țevi de tun de bronz a, d, culată e, și bulgăre de bronz f.	159
Fig. 6. — Fața zidului estic al incintei interioare	152	Fig. 23a. — Fragmente de ceramică.	160
Fig. 7. — Zidul estic al incintei, din dreptul capelei către turnul de Nord-Est.	152	Fig. 23b. — Fragmente de ceramică.	161
Fig. 8. — Vatra de la Sud de capelă. În fund blocuri căzute de la capelă, iar în spatele lor blocuri doborâte din zidul de incintă.	153	Fig. 24. — Fragmente de vase smălțuite	161
Fig. 9. — Cuptorul alăturat la zidul estic al incintei, la Sud de capelă.	153	Fig. 25. — Ceramică ornamentală smălțuită.	162
Fig. 10. — Pragul de sus boltit al porții din zidul sudic al incintei interioare, înainte de săpături.	154	Fig. 26. — Ceramică ornamentală smălțuită.	162
Fig. 11. — Poarta din zidul sudic al incintei interioare.	154	Fig. 27. — Fragment de inscripție de la capela cetății.	162
Fig. 12. — Din turnul sud-estic spre poarta pătrunsă în zidul incintei interioare.	155	Fig. 28. — Cruce săpată în piatră (jos la mijloc), în materialul urnit din zidul vestic al turnului de Sud-Est.	163
Fig. 13. — Zidul sudic al turnului de Sud-Est: a, parament și blocaj interior; b, zidul sudic al incintei interioare; c, prelungirea spre Sud a zidului vestic al turnului	155	Fig. 29. — Cruce incisată pe un conglomerat de pietriș.	163
Fig. 14. — Zidul sudic al incintei interne (în fund); la dreapta zidul vestic al turnului de Sud-Est.	156	Fig. 30. — Inscripția onorifică pentru împăratul Caracalla, găsită în capela cetății	163
Fig. 15. — Zidul estic al incintei exterioare; în fund, turnul rotund	156	Fig. 31. — Capela cetății, după schița din 1915: A, A, mese de zidărie; a, â, ă, firizi; D, inscripția lui Caracalla; c, pilaștri; B, picioare de stâlpi, din zidărie; E, E, ziduri barbare	164
Fig. 16. — Zidul estic al incintei exterioare, spre Sud de turnul rotund.	157	Fig. 32. — Planul cetății, ridicat de Teohari Antonescu.	164
Fig. 17. — Aghiasmatarul capelei	157	Fig. 33. — Planul cetății, ridicat de contele Marsigli.	165
		Fig. 34. — Planul cetății, ridicat în 1936; a, zidul turnului nordic; b, c, turnuri; d, cuptor; e, f, capela și presupuse morminte.	166

	<u>Pagina</u>		<u>Pagina</u>
<i>Comunicări.</i>			
Fig. 1. — Fragment de relief votiv mithriac de Botoșești-Paia (Dolj)	132	Fig. 7.— Obiecte și arme preistorice din Bârboiu-Mehedinți și Cernătești-Dolj	135
Fig. 2. — Mercurius. Bronz din Botoșești-Paia (Dolj).	133	Fig. 8.— Troiță de stejar de la fântâna din Dealul Calului, com. Cernătești-Dolj	136
Fig. 3. — Ceramică romană de pe Valea Pâii, com. Botoșești-Paia (Dolj)	133	Fig. 9.— Cula Cernăteștilor, com. Cernătești-Dolj	136
Fig. 4. — Cetatea de pe Valea Botoșești, com. Botoșești-Paia (Dolj)	134	Fig. 10.— Cruciuliță de alamă; inel de bronz; două monede dace.	137
Fig. 5. — Fragmente de cărămidă (a), cârpiciu (b), zgură metalică (c), de la cetatea Botoșești (Dolj).	134	Fig. 11.— Fragment de sculptură în lemn de la vechea biserică de lemn din Bârboiu-Mehedinți.	137
Fig. 6. — Fragmente de ceramică de la cetatea Botoșești (Dolj)	135	<i>Cronică.</i>	
		Fig. 1.— Bisericuță din Zywieck (Polonia)	143

R E D A C Ț I A :

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 26.

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :

Ediția pe hârtie chromă, Lei 120. — Ediția pe hârtie velină, Lei 90.

I CEVA DESPRE BISERICA MĂNĂSTIRII TISMANA

DE N. GHICA-BUDEȘTI.

—o—

Istoricul acestui monument este destul de bine cunoscut, atât din lucrările lui Al. Ștefulescu, cât și din „Istoria” și „Inscripțiile” d-lui profesor Iorga. Acum, în urmă, lucrarea d-lui V. Drăghiceanu, publicată în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, fasc. 79, anul 1934, ni-a mai dat prețioase lămuriri.

Ceia ce este însă mai greu de deslușit e arhitectura monumentului. Într’adevăr cercetările făcute până acum nu au dat în această privință rezultatele așteptate, căci nici forma de la origine a planului bisericii nu a putut fi precisată, nici diferitele feluri de zidării, de cărămidă și de piatră, ce s’au găsit supt tencuielile de astăzi, nu au adus lămuriri suficiente spre a putea fi ele date măcar cu aproximație. Zidăria de cărămidă comună cu rosturi mici ce s’a găsit supt tencuiala fațadelor pare a fi din veacul al XVIII-lea și chiar din al XIX-lea, iar cele câteva părți din zidăria de piatră neregulată ce s’a găsit pe fața de spre Sud a pronaosului nu pot fi date, căci nu au un caracter special. S’au mai găsit unele chenare de ferestre în piatră și rosete ajurate, sculptate, care par a aparține veacului al XVIII-lea. Dar nimic nu s’a găsit până acum care să poată fi atribuit veacului al XVI-lea, când biserica pare a fi fost restaurată de către Petru-Vodă (Radu Paisie) la 1541, decât doar chenarele de piatră sculptată în gen armeno-georgian, ale ușilor făcute de egumenul Vasile. De asemenea nicio urmă nu s’a găsit din veacul al XIV-lea, când Radu I-lui, tatăl lui Mircea-cel-Bătrân, a zidit biserica, decât forma frontoanelor de la naos, ce se văd și astăzi în fața bazei turlei naosului; dar și aceste frontoane au profile neprecizate, ce par a fi suferit modificări în cursul vremurilor. Cele spuse aici au nevoie de oarecare explicații.

Studiul amănunțit al monumentelor din primele veacuri ale arhitecturii noastre, adică începând din veacul al XIV-lea, când, odată cu înființarea Țărilor române independente, începe și zidirea bisericilor de zid, și până în veacul al XVI-lea, ni-a arătat că în veacul al XIV-lea se întrebuintă ori piatra brută netencuită, alternată

cu rânduri de cărămizi orizontale aparente, după sistemul bizantin, ca la bisericile ruinate din Turnul-Severin, ca la Sân-Nicoară și la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, ca la Brădet, etc., ori același gen de zidărie după varianta școlii sârbești, ca la Vodița sau la Cozia, ori, în sfârșit, cărămida aparentă cu rosturi largi, formând firide și arcaturi, ca la Cotmeana. Dar toate cercetările și sondajele făcute până acum la Tismana nu au dat la iveală niciun indiciu despre unele zidării de felul celor descrise mai sus. Trebuie să deducem din această constatare că fațadele bisericii au fost într’atât de mult modificate, restaurate, cârpite și căptușite pe fețele căzute la diferite epoci, încât nu s’au putut găsi urmele zidărilor de la origine; dar este posibil ca sondaje mai adânci să ducă la rezultate mai pozitive în această privință.

În ce privește veacul al XVI-lea, din care ni-au rămas monumente mai numeroase decât din al XIV-lea, studiul lor amănunțit ni-a dovedit că, în această epocă, caracterul arhitecturii și felul zidăriei este tot atât de cunoscut și chiar mai bine cunoscut decât cel din veacul al XIV-lea, căci toate bisericile din acest timp, afară de prea rare excepțiuni, sânt de o arhitectură foarte unitară, derivată tot din școlile bizantină și sârbească, și caracterisată prin fâșiile de cărămizi orizontale aparente, așezate la depărtări egale unele de altele și despărțite de fâșii tencuite formând dreptunghiuri care sânt legate între ele cu cărămizi aparente, așezate vertical și situate din distanță în distanță.

Dar nici asemenea zidării nu s’au găsit supt tencuielile ce acoperiau fațadele bisericii de la Mănăstirea Tismana, ci, cum am arătat mai sus, zidăria de supt tencuiala fațadelor este cea obișnuită, cu rosturi mici, cu cărămida de calitate comună, care s’a întrebuintat de la veacul al XVIII-lea încoace, când obiceiul constant a fost de a se acoperi fațadele cu tencuială. Singurele părți care par a fi rămas aproape nemodificate sânt părțile interioare ale bisericii, în special structura naosului ce are configurația sârbească. În schimb, pro-

naosul și părțile din spre altar ni arată prefaceri adânci, dar nici aici datele nu pot fi precisate, cum vom vedea mai departe.

Așa dar mândrul monument de care ne ocupăm este încă departe de a ni fi predat tainele pe care le ține ascunse în bătrânele lui ziduri. De aceia cercetările vor trebui urmărite cu și mai multă sârguință, și nu este cu puțință ca la urma urmelor să nu se găsească unele indicii care să permită stabilirea principalelor caractere și forme ce erau ale bătrânei biserici, în timpul ziditorului ei, Radu I-iu.

Să cercetăm diferitele documente ce posedăm. Singura înfățișare mai veche a bisericii ni este dată de un pomelnic de la 1840: ea o reprezintă așa cum era înainte de restaurarea de la 1855, când Vodă-Bibescu, prin arhitectul său, Schlatter, a dărâmat zidul exterior al pronaosului, acel care, pe desemnul de la 1840, arată a fi mai scund decât celelalte și formând ca un „bas-côté“ în jurul pronaosului. Dar acest element arhitectonic este necunoscut în arhitectura noastră veche, poate că din această cauză arhitectul Schlatter s'a crezut îndreptățit să-l dărâme, considerându-l ca un adaus străin de ctitoria lui Radu I-iu. Dar iată că, apoi, cercetările mai recent întreprinse de d. arhitect E. Costescu au dovedit că acest zid exterior al pronaosului, ale cărui temelii s'au regăsit, făcea parte integrantă din biserica de la origine. Într'adevăr zidăria de piatră-bolovani a temeliiilor lui s'a găsit identică, atât în ce privește piatra, cât și mortarul, cu temeliele înseși ale bisericii, cu care este intim legată în cele două puncte de lângă absidele laterale, unde temeliele lui se leagă cu temeliele bisericii propriu-zise. Resultă prin urmare de aici că tipul de plan al bisericii de la origine nu este cel de astăzi, ci că pronaosul era supra-lărgit și avea forma în plan a unui pătrat sensibil mai larg decât naosul.

Să căutăm a reconstitui acest plan de la origine, care ni este cunoscut ca tip, căci îl găsim întrebuițat în arhitectura românească din toate timpurile. Într'adevăr caracterele lui principale sânt:

1. Forma în lungime a naosului în formă de treflă, compus din trei travee, din care cea de la mijloc este pătrată și supra-înălțată cu o turlă, iar celelalte două sânt mai mici, mai înguste și încadrează pe cea de la mijloc spre Apus și spre Răsărit. Această formă a naosului este specific sârbească, și o găsim în arhitectura românească de la începuturile ei și până în veacul al XVII-lea, când încetul cu încetul ea dispare.

2. Forma în lărgime a pronaosului ni este de asemenea cunoscută, căci o găsim în veacul al

XVI-lea la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, zidită la 1517, apoi la Cobia, care e din 1572; în veacul al XVII-lea o regăsim la biserica Radu-Vodă din București (1615), la Bălteni-Ilfov (1626), unde a suferit însă modificări ulterioare, apoi la Mitropolia din București (1655) și la biserica Mănăstirii Cotroceni (1679); în sfârșit regăsim același plan, cu oarecare diferențe, în veacul al XVIII-lea, la biserica Mănăstirii Văcărești (1722) și la Mănăstirea Cernica (1780). Iată dar un tip de plan curat românesc, întrebuițat în tot lungul veacurilor, din al XVI-lea până în al XVIII-lea, pe care îl găsim și în veacul al XIV-lea la Tismana și poate și la Vodița, unde ar trebui cercetat dacă acel zid exterior de la pronaos, ale cărui temelii se mai văd, este făcut din același material ca și temeliele bisericii sau dacă este un adaus. (Această din urmă ipotesă pare mai probabilă.) Oricum să fie, planul nostru cu pronaosul supra-lărgit mai are și o altă particularitate: el nu se găsește în niciuna din țările vecine cu a noastră; nu-l găsim nici la Constantinople, nici în Serbia, nici în Peninsula Balcanică. Ar fi prin urmare un plan esențialmente românesc, în opoziție cu celelalte planuri de biserici de la noi, din care știm că unele n'ar fi de origine balcanică, sau altele constantinopolitane sau sârbești.

E un plan foarte dese ori întrebuițat de Voevozii noștri și chiar la bisericile cele mai importante și mai mari, precum am arătat mai sus. Ceia ce pare însă și mai interesant e faptul că Tismana ar fi din punct de vedere cronologic primul monument în care acest plan a fost întrebuițat.

Care poate fi originea lui? Răspunsul la această întrebare nu poate fi dat, cum nu poate fi precisată nici originea bisericii de tip moldovenesc a lui Ștefan-cel-Mare, căci cea mai mare parte din monumentele ce au fost zidite de primii noștri Domni din ambele Principate au dispărut. În studiile mele analitice asupra monumentelor din Muntenia și din Oltenia, am dat acestui tip de plan numele aceluia care mi s'a părut că a fost creatorul lui: numele meșterului Manole, legendarul arhitect a lui Neagoe Basarab, care se zice că a construit Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș. Am crezut într'adevăr ca acest monument a fost cel d'întăiu cu acest tip de plan, dar se poate afirma acum, că el este inspirat de la biserica Mănăstirii Tismana a lui Radu I-iu. Planul monumentului nostru fiind acum principial stabilit, să căutăm a ni da sama de structura lui, comparându-l cu celelalte biserici de același tip pomenite mai sus.

Aceste biserici, afară de cea de la Bălteni,

care a fost remaniată, au toate zidul exterior al pronaosului de aceeași înălțime cu cel de la naos; trebuie să deducem de aici că și la Tismana acest zid a fost, când s'a redus la jumătate din înălțimea lui, cu ocazia unei reparațiuni sau restaurări, în urma unui foc sau a unui cutremur de pământ, care trebuie să fi dărâmat sau stricat unele din părțile de sus ale monumentului. Putem dar să presupunem că forma generală a bisericii de la Tismana era, în dispozițiile sale principale, aceeași cu forma uneia din bisericile de același tip, înșirate mai sus, asemănătoare cu Episcopala din Curtea-de-Argeș. Ea avea poate două turla ca și astăzi, sau poate încă patru, ca Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, adică două turla mai mici, în plus, peste colțurile din spre Apus ale pronaosului, ca la Cobia sau la Văcărești.

Să căutăm a reconstitui ipotetic planul bisericii de la origine, întru cât, ca arhitectură exterioară, nu avem nicio posibilitate în această privință, căci, precum am spus, niciun element nu ni-a rămas, nicio fereastră, nicio urmă de zidărie din această epocă, căci remanierele succesive ale fațadelor au nimicit total formele exterioare de la origine ale bisericii.

Să comparăm releveul bisericii de astăzi cu planul A desemnat de Weiss la 1733 și publicat de d. V. Drăghiceanu. În acest din urmă plan, conturul absidelor laterale este rotunjit, iară nu teșit, ca astăzi. În privința formei de la absida altarului, desemnul nu pare precis, și nu se poate deduce nimic. Forma exterioară de astăzi a celor trei abside nu poate fi cea de la origine; pentru a ne convinge de aceasta, este destul să examinăm planurile bisericilor citate mai sus, care sânt de același tip de plan cu Tismana, precum și în genere toate bisericile românești, sârbești și bizantine, pentru a vedea că toate urmează aceeași tradiție și că formele absidelor se asemănă între ele, dar numai cu cele de la Tismana, nu. Absidele bizantine sânt în genere poligoane regulate înscrise într'un arc de cerc; cea ce nu e cazul la Tismana.

Care poate fi originea celor două contraforturi ce flanchează absidiolile de la altar? Pare probabil că e un adaus din veacul al XVI-lea, întru cât acest element nu a existat în arhitectura românească din Muntenia înainte de această epocă. Configurația și locul ce îl ocupă aceste contraforturi sânt prea asemănătoare cu cele de la Curtea Veche din București pentru a nu fi contemporane, adică de la mijlocul veacului al XVI-lea, când Petru-Vodă (Radu Paisie) și egumenul Vasile au făcut lucrări la biserică.

Forma celor două absidiolile a fost și ea modificată, lungită spre Răsărit; adausul e ușor de văzut în fațade.

Toate aceste remanieri exterioare sânt, probabil, dintr'o epocă destul de târzie: unele sânt din epoca lui Ioan egumenul și a Stanei Glogoveanu (1733-66), iar altele de la Schlatter (1855), care a restaurat fațadele, tencuindu-le din nou.

Forma de la origine a pronaosului a fost de sigur asemănătoare cu cea de la Episcopala din Curtea-de-Argeș și mai de aproape cu cea de la Radu-Vodă din București, în care patru stâlpi de zidărie primesc patru arcuri peste care este ridicată turla centrală; este prin urmare probabil că zidurile de astăzi ale pronaosului au fost remaniate de Schlatter, care a umplut golurile dintre arcuri cu zidăria rezultată din dărâmarea zidului exterior. Se poate de altfel constata că aceste ziduri sânt făcute de cărămizi, pe care se văd încă urme de tencuială și chiar de zugrăveală, cum constată și d. Boșcovici în articolul publicat de domnia sa în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“. Dărâmarea zidului exterior al pronaosului a lăsat prin urmare afară mormântul lui Nicodem, care se afla mai înainte în interior, în colțul din spre sud-vest. Pridvorul de astăzi, care avea altă formă înainte de restaurarea lui Schlatter (vezi figura din pomelnicul de la 1840), a fost refăcut de Schlatter, dar nici cel d'inainte, arătat în pomelnic, nu poate fi de la origine, ci probabil din veacul al XVIII-lea, când se pare că s'au făcut bisericii importante reparații, și dându-i-se o înfățișare nouă, cu firide lungi în fațade, brâuuri orizontale, ferestre mari și ochiuri de piatră ajutată și sculptată la partea superioară a absidelor.

Toate aceste remanieri par a fi lăsat bisericii un caracter arhitectonic foarte mediocru, care cu restaurarea lui Schlatter a dispărut și el.

Credem ca și d-l V. Drăghiceanu că biserica de astăzi este, în ce privește principalele ziduri, mai ales cele de la naos, tot cea de la Radu I-lui, însă transformările și remanierele, mai ales cele din fațade, refăcute de atâtea ori, au schimbat total înfățișarea arhitectonică de la origine, care nu se mai regăsește nicăieri.

Grosimea de peste un metru a zidurilor a înlesnit refacerea paramentelor de sus până jos, poate și de mai multe ori. Nu mi se pare verosimilă părerea d-lui V. Drăghiceanu a zidirii bisericii lui Radu I-lui de către un meșter sas, pentru următoarele motive.

Nu se găsește nimic „săsesc“, adică romanico-gotic, în biserica de la Tismana, căci planul este bizantino-sârbo-românesc; din cele de mai sus

cred chiar că rezultă că și configurația planului este foarte românească. Nu ni se pare cu puțință ca, în veacul al XIV-lea, adică înainte de epoca eclectică a Renașterii, să se fi găsit un meșter, crescut într'o anumită tradiție, care să fi putut executa o clădire într'o tradiție diferită de a sa. Singure contraforturile ar putea fi considerate ca de origine gotică, însă modul cum sânt tratate și mai ales locul unde sânt așezate, asemănarea dispozițiilor cu aceia de la Biserica Curtea Veche din București ni dovedesc că meșterul nu înțelegea rostul constructiv al contrafortului. Ni se pare că acesta ar fi un argument care ar dovedi mai degrabă că el nu era Sas. De altfel, am arătat mai sus motivele pentru care credem că sânt un adaus din veacul al XVI-lea contraforturile și că în consecință nu ar putea fi atribuite meșterului constructor a lui Radu I-iu. Săpături ce vor

trebui făcute la fundația contraforturilor vor lămurii această chestiune. Dacă se va dovedi că temelile contraforturilor sânt de la origine, va fi o probă că meșterul de la Curtea Veche este acel care s'a inspirat de la Tismana.

Zidăria de cărămidă cu rosturi înguste de un centimetru, pe care d. V. Drăghiceanu o consideră ca occidentală, ni se pare a fi zidărie modernă curentă, adică din veacul al XVIII-lea încoace, când tehnica bizantină cu rosturile largi cât grosimea cărămizii nu s'a mai întrebuințat, tocmai fiindcă se pierduse tradiția bizantină încă din veacul al XVII-lea, când se văd în Țara-Românească ultimele biserici de acest tip și când tencuiala ce se apleacă pe fațade i-a dat acestei tehnice lovitura de moarte.

Dăm aici o încercare de reconstituire ipotetică a planului bisericii de la Tismana.
